

A nyomdászat debreceni meghonosításában szerepet játszó tipográfusok

Bánfi Szilvia

A 16. századi magyarországi nyomdák felszerelése, tárgyi emlékei sajnálatosan elpusztultak. Így az első időszakban tevékenykedő debreceni tipográfiai készletei sem maradtak fenn napjainkra. E nyomtatóműhelyek emlékét ma már csak az általuk egykoron kinyomtatott könyvek őrzik. Az 1970-es évek közepén az Országos Széchényi Könyvtárban létrejött az a nyomdászattörténeti kutatóműhely, amelynek célja a magyarországi nyomdászat kezdetétől a kézisajtó korszakán át

Huszár Gál nyomdászjelvénye, amelyet legelőször debreceni működése alatt használt

a 18. századig tevékenykedő nyomdai műhelyek készleteinek feltárása volt. A rekonstruált nyomdakészletek tipográfiai vizsgálata nemcsak az impresszum nélküli, töredé-

Debrecent ábrázoló korabeli metszet

kesen fennmaradt nyomtatványok azonosítását segíti, hanem pontosítja az eddigi nyomdászattörténeti ismereteinket.

Négyszázötven évvel ezelőtt elsőként Huszár Gál honosította meg a nyomdászatot Debrecenben. Officinája számára a betűsorozatokat Raphael Hoffhaltertől, Bécs városának akkor legtöbbet foglalkoztatott nyomdászártól vásárolta, aki utóbb maga is tevőlegesen alakította a cívisváros nyomdászatát. Kettőjük nyomdai készletének vizsgálata új megvilágításba hozta a kálvini reformációt elterjesztő református püspök, Melius Juhász Péter és a nyomda, illetve e nyomdászok kapcsolatát.

A debreceni nyomda megalapítója, a csallóköz-mátyusföldi eredetű Huszár Gál, a reformáció első nemzedékéhez tartozott. A római katolikus egyház presbiteréből vált református prédikátorrá. Elsők között sajtótította el és alkalmazta hittérítő és pásztorációs, valamint oktatói tevékenysége mellett a nyomdászmesterséget.

Először 1558 áprilisát megelőzően Óváron állította fel nyomdáját. Két évvel később a katolikus egyház vezetőinek állandósuló támadása miatt elfogadta a kassai tanács meghívását. 1560. március 20-án iktatták be a magyar gyülekezett lelkészének. Bár jelenleg nem ismeretes kassai impresszummal ellátott nyomtatványja, ám a fennmaradt források szerint nyomdaja folyamatosan dolgozott a városban. Sokáig azonban itt sem működhetett zavartalanul. 1560 októberében letartóztatták. Fogságából, az egri érsek, Verancsics Antal parancsára Egerbe történő átszállítása elől sikeresen szervezett szöktetés révén, menekülteként érkezett 1561 legelején családjával és nyomdájával együtt Debrecenbe. A kiválóan megtervezett és kivitelezett akciót jól jellemzi, hogy szöktetőinek a még Óvárott megkezdett és Kassán folytatott munkáját is sikerült elszállítaniuk.

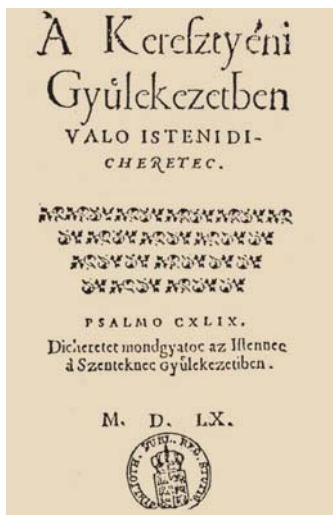
A Debrecenben pártfogást és oltalmat nyert Huszár

A cívisvárosban elsőként felállított tipográfia első kiadványa: Huszár Gálnak a még Óvárton megkezdett és Debrecenben befejezett énekeskönyve címlapja, valamint a helyiek kérésére függeléként hozzácsatolt Kálmáncehi mű címlapja (RMNy S 169A)

cserébe nyomdájának szolgálatát ajánlotta a város vallási vezetőjének, az ekkor erős egyházszerző tevékenységet folytató Melius Juhász Péternek, aki számára a legjobb pillanatban érkezett a nyomdájával együtt menekülő Huszár Gál.

A cívisvárosban elsőként felállított tipográfia első kiadványa, a „számkivetett” prédikátornak még Óvárton megkezdett és épp Meliusnak ajánlott, a kassai letartóztatása miatt félbemaradt énekeskönyve (RMNy S 169A) volt, amelyhez függeléként csatolva nyomtatta ki a debreceniek kérésére Kálmáncehi Sánta Márton *Keresztyéni gyülekezetekben való reggeli éneklések* című istentiszteleti liturgiáját. Ezt követően Huszár debreceni nyomdája Melius Juhász Péter műveit: a helvét hitvallást magyarázó (RMNy 169), az unitárius tanokat cáfoló írásait (RMNy 181),

valamint bibliamagyarázó műveit jelentette meg (RMNy 171). 1562 elején még Huszár kezdte meg, de már nem ő fejezte be az egységes helvét irányú hitvallásnak szánt, egyben a protestáns nézeteikhez ragaszkodó egri vitézek védelmére kiadott „Egervölgyi hitvallás” néven ismert mű (RMNy 176) kinyomtatását. Huszár Gál 1562 májusa körül elhagyta Debrecent, októbertől a magyar nemzetiségű dunai naszádosok papjaként, főhivatásának, gyülekezeti lelkipásztori munkájának élve, Komáromban terjesztette a reformáció tanait.

Huszár Gál az 1556 és 1563 között Bécs városának egyik legtöbbet foglalkoztatott nyomdászatától, a lengyel származású Raphael Hoffhaltertől vásárolta betűkészletét, aki utólag maga is személyes közreműködésével alakította Debrecen nyomdászatát. Kapcsolatukat folyamatosan

fenntartották. Ezt bizonyítja az az öntött, mozgatható hangjegykészlet, amelyet 1560 legelején még Raphael Hoffhalter a Miksa cseh király számára nyomtatott alkalmi kiadványon szerepeltetett, majd rövidesen azt átengedte Huszár Gálnak, aki 1560. március 1-jén megkezdett énekeskönyvében használta a dallamok kiszedésénél.

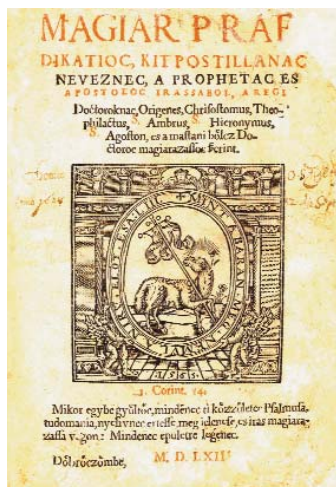
Huszár Gál nemcsak a betűtípusokat, hanem a könyvdíszek egy részét is feltehetően Hoffhalter közvetítésével szerezte be Bécsből. A szakirodalom már korábban megállapította néhány könyvillusztrációjáról, hogy rajtuk a Singriener-nyomda jellegzetes díszjeinek hatása érződik. Az újabb kutatások kapcsán ismeretes Raphael Hoffhalter és az ifjabb Johann Singriener 1558-tól kimutatható együttműködése. Ennek alapján joggal feltételezhető, hogy Huszár Gál nyomdai díszkészletének e részéhez Raphael Hoffhalter közvetítésével jutott. Könyvei illusztrálására az ekkorra már megszűnt sárvár-újszigeti nyomda néhány díszét, iniciáléját is felhasználta, amelyhez eddig még pontosan nem tisztázott körülmények között jutott.

A Huszár által Debrecenben meghonosított nyomdászat lehetőséget biztosított Melius Juhász Péternek, hogy református programját rövid időn belül minél szélesebb körben terjeszthesse, ezáltal kálvini irányú egyházát kiépíthesse és megszilárdíthassa. A könyvnyomtatás hatását fölismerve beszélhetett rá Huszár Gált és állapotodhatott meg vele nyomdakészlete jelentős részének a város

számára történő átengedéséről. Források hiányában ma már nem tudható, hogy kettőjük között az egyezség milyen körülményekkel és feltételekkel kötött. Tény viszont, hogy Huszár távozásakor nyomdakészletének három betűsorozatát hátrahagyta, amely lehetővé tette a debreceniek körében befolyással rendelkező Meliusnak a „felügyelete” alatt működő városi tipográfia megalakítását. Saját egyháza védelmében így nyújtott segítséget számára a könyvnyomtatás nagyhatású fegyverként a katolikusok, majd az unitáriusok elleni harcában.

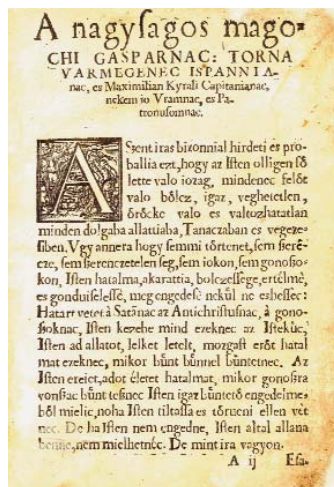
Huszár távozását követően a Melius „felügyelte” tipográfia ismeretlen és képzetlen nyomdászokat alkalmazott. Az első, már név szerint ismert tipográfus Török Mihály volt, aki feltehetően 1562 októberétől dolgozott a nyomtatóműhelyben. Neve először Melius *Magyar prédikációk* című munkáján (RMNy 194) szerepelt. E mű kinyomtatását a „B” jelű füzetből eggyal kezdte meg, majd a „D” jelű füzet második levelének hátoldalán a *Harmadik prédikációtól* a Bécsből menekültként érkező Raphael Hoffhalter is bekapcsolódott a nyomdai munkálatokba. A címlap és az ajánlást tartalmazó, utólag nyomtatott „A” jelű füzet bizonyítja a nevét eltitkoló neves bécsi nyomdász 1563. május 25-ike előtti debreceni jelenlétét.

A Török Mihály neve alatt a későbbiekben kinyomtatott munkák tipográfiai vizsgálata alapján nyomon követhető kettőjük együttműködése. E szerint először a nyomtatva-

A nevét eltitkoló Raphael Hoffhalter debreceni jelenlétét bizonyító Melius-mű címlapja és ajánlása (RMNy 194)

nyokban egymás mellett fordult elő a 118 mm-es antikva szövegtípusnak a bécsi és a debreceni nyomtatóműhelyből származó betűsora. Az 1563. év végén és 1564-ben készült debreceni nyomtatványok ismét a Hoffhalter jelenlétét megelőző időszakra jellemző tipográfiai jegyeket viselik, vagyis ekkor a Huszár által hátrahagyott felszereléssel Török Mihály egyedül vezette a tipográfiát. Hoffhalter számára rövid időn belül kiderült, hogy már soha többet nem folytathatja nyomdász-mesterségét a császárvárosban, ezért feltehetően 1563 szeptemberében – kihasználva Miksa magyar királyá koronázásának pozsonyi ünnepségét – titokban visszament Bécsbe a még hátramaradt készletének kimenakítésére, illetve újabb könyvdíszek és betűtípusok beszerzésére. 1564 folyamán a Melius fennhatósága alatt működtetett városi nyomda 118 mm-es antikva szövegtípusát Hoffhalter a magával

hozott matricákról felújította. Ezzel párhuzamosan készült az anyagi biztonságát garantáló, immár Magyarországon felállítandó önálló nyomtatóműhelye megteremtésére. Többek között ekkor készítette el azt az új, 119 mm-es antikva szövegtípust, amelyet korábban bécsi kiadványai-ban sohasem használt.

Raphael Hoffhalter a Debrecenben újonnan felállított nyomdai felszerelését a már saját neve alatt kiadott Melius J P *Az két Sámuel könyveinek* ...című (RMNy 205) bibliafordításban alkalmazta. Ez a mű volt az első, amely a szerencsétlen körülmények okán Bécsben megszakadt és Magyarországon újraindított saját tulajdonú nyomtatóműhelyében készült, miközben ezzel párhuzamosan ugyan csak létezett az általa felújított szerény felszereltségű városi műhely készlete is.

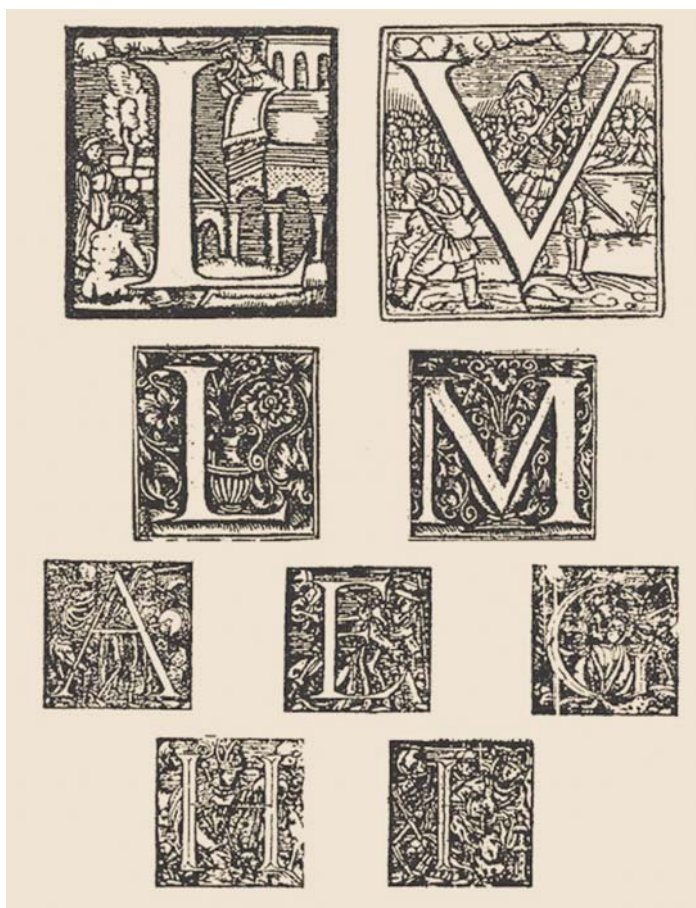
Hoffhalter szakmai tudásával tevőlegesen segítette a debreceni városi officina működését, azonban nevét

az akkor nyomtatott kiadványokon nem szerepeltette, viszont azonnal rányomtatta a saját tulajdonú tipográfiájából kikerülőkre. Raphael Hoffhalter még ugyanabban az esztendőben, Debrecenben kinyomtatta a szintén gazdagon illusztrált második, saját neve alatt megjelenő magyarországi nyomtatványát, Werbőczy István *Magyar Decretumát* (RMNy 207). Ezt követően 1565 végén Váradra költözött. Bár kezdetben ott is Melius műveinek kiadója volt, ám 1567-ban szakított a református püspökkel, és az unitáriusok meghívására János Zsigmond „királyi nyomdásza” lett Gyulafehérvárott. 1568 elején váratlanul hunyt el a fejedelmi székhelyen.

1565 végén Török Mihály Hoffhalterrel együtt hagyta el Debrecent, és költözött Váradra. Ezt a feltevést erősíti, hogy 1566-ból a debreceni

Raphael Hoffhalter önálló magyarországi műhelyének első terméke Melius Juhász Péter részleges bibliafordítása (RMNy 205)

Raphael Hoffhalter önálló magyarországi műhelyében használt iniciálésorozatok

nyomda működésének sem emléke, sem terméke nem maradt fenn. Amikor Raphael Hoffhalter 1567-ben János Zsigmond udvarában az unitáriusokat szolgáló „királyi nyomdász lett”, Török Mihály visszatért Debrecenbe. Még abban az évben kiadta a Melius által összeállított, február 24–26. között, a debreceni zsinaton elfogadott református hitvallás latin (RMNy 228) és magyar (RMNy 229) nyelvű változatát. 1568. január 8-át követően még ő jelentethette meg a Hoffhalter által korábban

Váradon kinyomtatott Melius: *Az Szent Ianosnac tött ielenesec ...* című művéhez (RMNy 259) utólag csatolt előszót és hibajegyzéket. E nyomtatványok ismeretében megállapítható, hogy a Melius szolgálatában álló debreceni tipográfia ismételtén igen szerény felszereltségű, csak a Huszár által hátrahagyott három betűsorozatból állt. Könyvdíszek nem találhatóak az akkor megjelentetett kiadványokban.

Török Mihály betegsége, majd halála miatt a debreceni városi nyomda több mint egy

évig, 1569 második negyedéig, Komlós András jelentkezősége nem működött.

Török Mihály halála miatt nem ismerünk Debrecenben 1568-ban nyomtatott kiadványt. Ezért Melius a március elején tartott II. Gyulafehérvári hitvita református értelmezésű jegyzőkönyvét (RMNy 256) a kolozsvári Heltai nyomdában jelentette meg. A debreceni reformátusok Heltai Gáspár unitárius hitre térese, valamint tanult tipográfus hiánya miatt rövid ideig nyomda nélkül maradtak. Komlós András debreceni működésének kezdete az 1569-es év második negyedében, április vége és június közepe között történhetett.

A nyomdász-mesterségben járatos Komlós András ugyan rendelkezett saját nyomdai felszereléssel – betűsorozatokkal és jellegzetes könyvdíszekkel –, mégis kiadványaiban leggyakrabban a magával hozott készlete mellett, illetve helyett az egykor Huszár Gál által hátrahagyott, majd Raphael Hoffhalter révén fölújított, utóbb Török Mihálytól örökölt betűkészletet használta egész debreceni tevékenysége alatt. E tény is megerősíti, hogy a Huszár Gál által egykoron Debrecenben hagyott nyomdai készlet a Melius „felügyelete” alatt működtetett városi nyomda alapja lehetett.

Komlós András nyomdász-tevékenysége első időszakában Melius Juhász Péter és követői írásainak megjelenítésével jelentős szerepet játszott az unitáriusok és reformátusok között folyó hitvitákban, és ezzel személyesen is hozzájárult a debre-

ceni helvét irányú református egyház megmaradásához és megerősödéséhez. János Zsigmond halálával 1571 márciusában patrónusukat veszítették az unitáriusok. A katolikus Báthori István erdélyi fejedelem 1571. szeptember 17-én kiadott cenzurarendelethez, valamint Melius Juhász Péter 1572 december végi halála véget vetett a két felekezet között korábban a sajtó közreműködésével is vívott indulatos hitvitáknak. Komlós nyomdai vállalkozása ettől kezdve széphistóriák (RMNy 340), bibliai tárgyú művek (RMNy 296), krónikák énekek (RMNy 297) megjelenítéséből tartotta fenn magát.

Nevével debreceni nyomtatványon utóljára 1575-ben találkozunk. Nyomdáját özvegye örökölte. 1577-ben Komlós Andrásné több művet jelentetett meg (RMNy 381), amelyeknek színvonala meghaladta az 1574–1575-ös Komlós-féle kiadványokét, igazolva a nyomdász-mesterségben járatos szakember jelenlétét. Ez a személy Hoffhalter Rudolf volt, aki 1576-tól már Debrecenben tartózkodott és nyomtatott. Föltehetően házasság révén hozzájutott Komlós András egykori nyomdakészletéhez, amelynek egyes betűsorozatait, iniciáléit és díszait a későbbiekben a neve alatt megjelent kiadványokban folyamatosan szerepeltette. A Huszár Gál felszereléséből megalapozott városi nyomda betűkészlete viszont Hoffhalter Rudolf működésének kezdetétől végérvényesen eltűnt a debreceni nyomtatványokból.

Komlós András 86 mm-es antikva szövegtípusa

Huszár Gál, Török Mihály, Raphael Hoffhalter és Komlós András nyomtatványainak tipográfiai vizsgálata alapján módosul a debreceni nyomdászat kezdeteiről korábban kialakított felfogás. A szakirodalomban sokáig olyan kép élte Debrecen református püspökéről, Melius Juhász Péterről, hogy többek között lobbanékony természete, erőszakossága miatt távozott idejekorán mind Huszár Gál, mind Raphael Hoffhalter Debrecenből. Továbbá meggyökeresedett, és napjainkban is él az a romantikus elképzelés a két tipográfusról, amely szerint nyomdai felszerelésüket társzekerekre rakva vándoroltak egyik településről a másikra. A nyomdai anyag vizsgálata azonban cáfolja az ilyen vélekedéseket. Melius Juhász Péter számára kapóra jött mindkét nyomdász Debrecenbe menekülése, ami éppen egybeesett a református egyház kiépítésének időszakával. Felismerte, hogy e vállalkozásának elengedhetetlen eszköze a sajtó. Ennek érdekében tudott megállapodni az új hit ter-

jesztésére szegődött Huszár Gállal abban, hogy távozását követően rendelkezésére bocsássa betűsorozatai jelentős részét. Ezzel biztosította a nyomdászat folyamatosságát és egyházépítő terveinek megvalósulását a cívisvárosban. Majd Melius a Bécsből menekülő neves tipográfust Hoffhaltert rávette, hogy az időközben elkopott betűket újítsa fel, amit a jeles szakember meg is tett átmenetnek gondolt debreceni jelenléte alatt. Amikor pedig kényszerűségből újból megteremtette immár Magyarországon önálló nyomdai vállalkozásának feltételeit, függetlenítette magát a református püspök-

től. Vallási meggyőződését félretéve, „fejedelmi nyomdászként” az unitáriusokat támogató János Zsigmond szolgálatába szegődött.

Az 1560-as évek végén igen kiéleződtek a felekezeti ellentétek a reformátusok és az unitáriusok között. Meliusnak azonban rendelkezésre állt még a Huszár által hátrahagyott és a Hoffhalter által felújított szerény nyomdai készlet, aminek működtetéséhez a református egyháza fennmaradása szempontjából legkritikusabb időszakban megtalálta Komlós András tipográfust. Az 1570-es évek elején bekövetkezett személyi és politikai változásoknak

köszönhetően megváltozott a város, az egyházi vezetés és a tipográfia viszonya. Komlós András nyomtatóműhelye szépirodalmi művek megjelentetéséből tartotta fenn magát. Hoffhalter Rudolf működésének kezdetétől végérvényesen eltűntek a debreceni nyomtatványokból a Melius által felügyelt városi nyomda betűi. Az első magyar nyelvű számtankönyv (RMNy 378) kinyomtatásakor, 1577. augusztus 13-ai keltezéssel Hoffhalter Rudolf saját szolgálatait ajánlja *minden keresztyén olvasónak*, ami önálló nyomdai vállalkozásának kezdetét jelentette Debrecenben.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- ♦ Régi magyarországi nyomtatványok (RMNy) – Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum, 2: 1601–1635, ed. By Borsa Gedeon and Hervay Ferenc. Budapest 1983.
- ♦ Bánfi Szilvia: *Huszár Gál távozása Debrecenből és nyomdakészletének további sorsa.* = MKsz 1986: 1–16.
- ♦ Botta István: *Huszár Gál élete, művei és kora (1512–1575).* Bp. 1991.
- ♦ Csürös Ferenc: *A debreceni városi nyomda története.* Debrecen 1911.
- ♦ Huszár Gál: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték.* Faksimile kiadás. A kísérő tanulmányt írta Borsa Gedeon. BHA XII, 91. Bp. 1983.

Néhány pillanatkép a lapunkban található könyvnyomó papírok tesztnyomatainak előállításáról. Ezúton is köszönet a Typonova Nyomdának, a Ricoh Hungary-nek és a Képpont'96 Stúdiónak.

Lapunk előállításának folyamatát honlapunkon – www.mgonline.hu – figyelemmel kísérhetik.